

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
ім. М.П.Драгоманова
кафедра мови та методики викладання
в початковій школі

**Культура мовлення
у процесі навчання
Теорія і практика**

Випуск 4

Збірник наукових робіт
викладачів кафедри мови та методики викладання
в початковій школі НПУ ім. М.П.Драгоманова
та інших вищих училищ закладів України

Київ 2002

Цур тобі, пек тобі, як запишався, що в нову свитку прибраєся (Українські прислів'я).

- Ну, не хочеш, то й цур тобі! – каже чапля, пішла така розгнівана (Пчілка О. "Журавель та чапля").

Синоніми: хай йому грець; хай йому чорт; хай йому абищо; хай йому всячина.

- Подумайте! Звідки і коли виник цей вислів? Чи часто його зараз використовують? Чому?

Замініть цей вираз більш вживаними словами і введіть їх у складені вами речення.

Цілеспрямована робота над фразеологізмами на уроках мови та читання у початковій школі допоможе дітям зрозуміти цінність і красу народної мудрості. Молодші школярі поступово вчитимуться використовувати фразеологізми, удосконалюючи образність мовлення, підвищуючи культуру його у процесі навчання.

Остапченко О.В.

Збагачення лексичного складу мовлення студентів за допомогою активних прийомів роботи зі словом

Потреби часу вимагають нових підходів до викладання української мови і в школах, і у вищих навчальних закладах. Оволодіння мовою на комунікативних засадах є сьогодні суттю лінгвістичних інновацій, першочерговим завданням вищої освіти.

Уміння спілкуватися, використовуючи лексичні й фразеологічні багатства, семантичні й етимологічні глибини, граматичну виразність, словотвірні потенції, стилістичну гнучкість рідної мови в усіх функціональних сферах зумовлює комунікативну компетенцію майбутніх педагогів.

Оволодіння мовленнєвими уміннями та навичками, а також лінгвістична компетенція, яка полягає в опануванні мовою як системою, є тими визначальними чинниками, які забезпечують професійну підготовку вчителя.

Природа і суть слова, його виникнення та зміни, семантика лексем, структура словникового складу, класифікація і джерела походження фразеологізмів, принципи укладання і типи словників – усі ці питання є складовою лінгвістичної змістової лінії курсу української мови в коледжі. Однак, ознайомлення студентів з лексичним рівнем мовної системи є не самоціллю, а основою для формування комунікативних умінь і навичок, збагачення культури мовлення, плекання багатого світу особистості, у чому, зрештою, і полягає основна мета мовної освіти.

Систематизація і поглиблення відомостей про лексичний склад української мови, загальні закономірності його будови, функціонування і розвитку здійснюються в умовах коледжу на більш високому рівні узагальнення з урахуванням майбутньої професійної діяльності. Успішна реалізація означених завдань значною мірою залежить від забезпечення певних педагогічних умов, покликаних активізувати навчально-пізнавальну діяльність студентів, стимулювати їх творчий потенціал. Методи і прийоми, які отримали в педагогіці назву активних, дають можливість перетворити учіння на захоплюючий процес пошуку істини, сприяють формуванню професійних умінь майбутніх педагогів, піднесення рівня їх мовленнєвої культури. Евристичні бесіди, проблемні запитання та завдання, диспути, навчальні дискусії на лінгвістичні та суспільні теми, дидактичні ігри, змагання, конкурси, вікторини – ось далеко не повний перелік перевірених досвідом методів і форм навчання, які в атмосфері співробітництва, взаємопідтримки, партнерства з викладачем дають змогу студентам не лише здобути й поглибити лінгвістичні знання, а й отримати мовленнєву практику. Адже саме практична діяльність відточує виразність думки, шліфує тонке чуття виражальних можливостей мови, формує якісні ознаки мовлення.

Серед норм літературної мови, дотримання яких є чи не найважливішим показником загальної культури особистості, “свідоме і стилістично точне слововживання – надійний помічник в оволодінні скарбами рідної мови” (Культура української мови: Довідник. К. 1990).

Лексичні норми відображаються і утверджуються насамперед словниками. Тож так важливо для майбутніх педагогів досконало оволодіти умінням використовувати ці могутні чинники мовної культури – довідники, лінгвістичні й енциклопедичні словники, про які Анатоль Франс справедливо сказав: “... Це всесвіт, розташований в алфавітному порядку”.

Однак механічне, “словникове” опанування мовою може, навпаки, загальмувати живе мислення. Від цього застерігав ще О.Потебня: “Як правило, ми розглядаємо слово у тому вигляді, як воно подається у словниках. Це аналогічно тому, якби ми розглядали рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона живе, а як штучно підготовлена до цілей пізнання”.

Увага до “живого” слова в усьому розмаїтті його семантичних варіантів, сполучуваності в контексті, місця в загальній лексичній системі, походження, сфери застосування в процесі спілкування, емоційно-стилістичного забарвлення розвивається в процесі виконання студентами комплексних (інтегрованих, комбінованих) завдань, які дозволяють зберегти цілісне сприйняття цієї мовної одиниці в усіх її функціональних виявах.

Досвід педагогічної діяльності свідчить, що для успішної реалізації вимог, означених дидактичних цілей комплексні завдання повинні відповісти певним вимогам:

- зміст завдань підпорядковується, в першу чергу, комунікативним цілям навчання, формує мовленнєві уміння;
- актуалізація лінгвістичних знань і умінь зумовлюється безпосередньо ситуацією мовлення, яка моделюється при виконанні комплексного завдання;
- ядром комплексного завдання є робота зі словом як об'єктом лінгвістики, одиницею мовної системи, з одного боку, і елементом образного, художнього мислення, компонентом тексту, зв'язку висловлювання, з другого боку;
- неодмінною складовою комплексного завдання є проблемне питання або задача, внутрішня логічно-змістова суперечність яких стимулює процес мислення, активізує пізнавальну діяльність;
- зміст лінгвістичного матеріалу (фонетичного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного) може варіюватися залежно від теми заняття, обов'язковим залишається інтегрований характер тих мовних і мовленнєвих умінь, на розвиток яких воно спрямоване;
- формування загальнонавчальних умінь, зокрема уміння послугуватися словниками і довідниками, здійснюється в комплексному завданні, взаємозв'язку з розвитком спеціальних лінгвістичних умінь і навичок серед яких першочергове місце посідають нормативні, пов'язані з культурою мовлення студентів;
- зміст текстів, відібраних для опрацювання, має стати опорою для продукування власних висловлювань, а також формування особистісних переконань, прилучення до культурних надбань рідного народу.

Ефективність комбінованих завдань значно посилюється, коли вони супроводжуються активізуючими запитаннями, спрямованими на стимулювання допитливості, справжнього інтересу до такого багатогранного явища, як мова. Вони можуть мати, приміром, форму дидактичної гри-тесту, яка розвиває чуття мови, збагачує словниковий склад мовлення студентів. Такі тести слід розглядати саме як гру, а не засіб контролю. Мета їх застосування - збудити інтерес до слова, перевірити своє чуття мови, знання з лексики. Завдання викладача - спрямувати цей інтерес на поглиблення знань, на роботу з довідковими джерелами: не просто відгадати слово чи правильний варіант його значення, а семантизувати всі слова, запропоновані в тесті, з'ясувати при потребі їх походження, функціонування в різних стилях мови, сполучуваність з іншими лексемами.

Така дидактична гра, всупереч своїй позірній легкості, вимагає самостійного бачення проблеми в поданій інформації, визначення шляхів її вирішення. Правильна відповідь може бути обрана інтуїтивно чи на основі

реального знання семантики слова, але в будь-якому разі слід заохочувати студентів до перевірки своєї гіпотези за словником, адже гра так і називається – “Не бійтесь заглядати у словник”. Наведемо кілька прикладів з дидактичної гри-тесту “Вибери синонім”.

Кітка	Копистка	Легіт	Рамена	Слойк
a)вівія;	a)підкова;	a)вітереіть;	a)цигани;	a)пляшечка;
б)якір;	б)стісок;	б)юнаць;	б)ромашка;	б)тістечко;
в)стрічка.	в)мішалка.	в)посланець.	в)плечі.	в)черв'як.

Кожна комплексна вправа завершується комунікативним завданням, виконання якого здійснюється індивідуально чи в творчих групах. Це може бути написання твору-міркування, складання тез чи розгорнутого плану виступу, редактування текстів, переклад, підготовка лінгвістичного повідомлення за певною темою, добір матеріалу для дискусії тощо.

Доцільно надати студентам методичні поради до виконання цих завдань, зокрема для підготовки до дискусії.

Готуючись до дискусії:

1. З'ясуйте основні поняття теми, яка дискутується. Перевірте за тлумачним словником, чи правильно ви розумієте їх значення. Випишіть визначення ключових понять.
2. З'ясуйте для себе, в чому суть проблем, які положення протиставляються?
3. Сформулюйте і запишіть стисло (1-2 реченнями) основну думку (тезу) ваших міркувань.
4. Користуючись запропонованою літературою або власним досвідом, підготуйте і лаконічно викладіть основні аргументи на користь вашої тези.
5. Продумайте можливі контраргументи. Підготуйтесь до їх спростування. Запишіть їх у формі “питання-відповідь”.
6. Підшукайте яскраві, переконливі ілюстрації ваших міркувань (цікаві факти, приклади з художніх, публіцистичних творів тощо).

Нижче наводимо приклади комплексних завдань

I варіант

Про що йдеться?

На нього стають, їх обають, готовують, подають, беруть. Деякі з них вишивані, бувають вони полотняні, махрові, бувають і панерові.

1. Відгадайте слово. З'ясуйте його лексичне і граматичне значення. Запишіть утворені словосполучення. Які з них є фразеологічними? Поясніть їх значення, при потребі скориставшись словником. Складіть кілька речень

зі словосполученнями першого речення, розкривши полісемантичні властивості дієслів.

2. Яким способом утворилося слово-відгадка? Визначте його внутрішню форму. *Чи відоме вам походження твірного слова, тобто того слова, від якого утворилося похідне слово-відгадка? Щоб встановити це, скористайтесь "Етимологічним словником української мови" за редакцією О.С.Мельничука (К.,1982- 1989). Допомогти у ваших пошуках може також такий цікавий факт: у литовській мові є слова *ranka* і *renku* зі значенням "збираю, згортаю". *Чи мають внутрішню форму слова – назви цього ж предмета в російській, англійській, німецькій мовах? *Спробуйте визначити їх походження.

3. Яке фонетичне явище спостерігаємо у слові-відгадці?

4. Виконайте розбір за будовою цього слова. Проведіть гру - аукціон: протягом 1-2 хвилин запишіть, скільки зможете, спільнокореневих слів до слова-відгадки. Переможе той, хто пригадає найбільше слів. *Як називаються різновиди кореня споріднених слів?

5. Чи є у вас вдома те, що назване словом-відгадкою? Чи знаєте ви історію їх появи у вашій родині? Напишіть твір-мініатюру у формі листа, уявіть, що вам треба розповісти про цей предмет, один із символів українського народу, своєму зарубіжному приятелеві.

---

*завдання вищого рівня складності

ІІ варіант

Про що йдеться?

Їх виготовляють, щоб потім подалі сховати. Використавши, їх викидають або передають молодшим. Їх масове написання розпочинається перед іспитами і заликами. Деякі учні й студенти не уявляють без них свого життя, особливо на контрольних роботах. Для того, щоб їх сховати від пильних учительських очей, вдаються до неперевершених хитрощів, виявляють дива винахідливості.

1. Відгадайте слово. Визначте його лексичне і граматичне значення. До якої групи лексики за стилістичним вживанням воно належить? *Чи мотивовано є ця назва в сучасній українській мові? Встановіть її походження, скориставшись довідковою літературою.

2. Яким способом утворилося слово-відгадка? Виконайте його словотвірний розбір. Накресліть схему його морфемної будови.

3. Випишіть із тексту словосполучення зі зв'язком прилягання, виконайте їх розбір. *У яких словосполученнях обидва компоненти – незмінювані слова?

4. Як ви ставитеся до того явища, яке назване словом-відгадкою? Підготуйтесь до дискусії з цього питання: наведіть вагомі аргументи на підтвердження вашої тези і для спростування очікуваних заперечень;

подумайте, якими прикладами з власного досвіду ви проілюструєте свої міркування; дискутуючи, намагайтесь говорити точно, логічно і виразно, добираючи доречні мовленнєві засоби; дотримуйтесь мовленнєвого етикету.

*завданнявищого рівня складності

III варіант

Про що йдеться?

Вони бувають *енциклопедичні* й *лінгвістичні*, одномовні й *багатомовні*; частотні, *ідеографічні*, зворотні, *асоціативні*, *діалектні* тощо. Максим Рильський називав їх *пшиним яром, а не сумним проваллям*.

1. Відгадайте слово. З'ясуйте його лексичне і граматичне значення. Які є різновиди лінгвістичних ... ви знаєте? *Запишіть їх конкретні назви і прізвища укладачів.

2. Доберіть синоніми до слова-відгадки. *Встановіть походження всіх слів цього синонімічного ряду.

3. Визначте спосіб творення і морфемний склад слова-відгадки. Запишіть його фонетичною транскрипцією. *Яким звуком закінчується перший склад цього слова, як називається цей варіант фонеми, в яких позиціях він вимовляється?

4. Чи користуєтесь ви тим, що назване словом-відгадкою? Яку роль відіграють вони у сучасному суспільстві? Підготуйте невелике повідомлення про це, адресоване молодшим школярам. Знайдіть незаперечні факти, доберіть яскраві приклади та ілюстрації своєї розповіді, щоб переконати і зацікавити учнів.

*завданнявищого рівня складності

IV варіант

У книзі "Рідне слово" (К., 1994) А.Матвієнко стверджує, що українське "джерело" і російське "ожерелье" - це слова-родичі, які походять від давньоукраїнського "жерло".

1. На основі відомих вам знань про чергування голосних і приголосних звуків спробуйте встановити, які є споріднені з ними слова є в цих мовах. *Як, на вашу думку, мотивуються ці назви, яке їх походження?

2. Запишіть слово джерело фонетичною транскрипцією, встановіть відповідність між буквами і звуками. Назвіть орфограми, які є в цьому слові, поясніть написання. *Порушення якого фонетичного чергування ми спостерігаємо у формі родового відмінка множини - джерел?

3. Доберіть синоніми до слова джерело, визначте їх типи. Проілюструйте різні значення цього слова, утворивши словосполучення чи склавши

речення. *Як називається такий вид перенесення значення? *Що, на вашу думку, означає слово **джерелознавство**:

- а) наука про витоки підземних вод на поверхню землі;
- б) наука про писемні історичні пам'ятки;
- в) наука про способи здобування інформації.

4. За одну хвилину запишіть усі слова – назви асоціацій, які виникають у вас зі словом **джерело**. Порівняйте ваші записи з тим, що зробили ваші товариши. На основі всього того, що ви дізналися про слово **джерело**, і, скориставшись довідковою літературою, складіть невеличке лінгвістичне повідомлення про походження, значення і функціонування в мові лексеми **джерело**.

Варіант V

Очищати рідну мову і разом з тим збагачувати її - це завдання кра(сч,щ)их умів. Очi(сч,щ)ати, „не/збагачуючи, часто означає діяти бездушно, тому/що нема ні/чого більш зручного, ніж, відволікаючись від змісту, стежити тільки за висловом. Розумна людина містить і умінає свій словесний матеріал, не/турбуючись про те, з яких елементів він складається, а не/розумному легко говорити чистою мовою, оскільки йому нічого сказати. Йому не/відчути, який жалюгідний сур...огат вживає він замість значного слова, якщо це слово ні/коли не/було для нього живим, тому/що він застосовував його, не/думаючи. Поезія і пристрас...на мова – джерела, з яких вибухає життя слова, і якщо вони в своїх поривах захоплюють і сміття, то воно врешті/решил осяде на дно, а чистий рівчак потече над ним далі. (Й.Гете)

1. Прочитайте текст. Які слова і вирази вжиті тут в переносному значенні? Поясніть, як ви їх розумієте? На яких семантичних властивостях слів ґрунтуються їх образність? До якого зі слів тексту синонімами є лексеми: *ерзац, замінник, фальсифікат*? За словником іншомовних слів з"ясуйте значення слів цього синонімічного ряду. *Чи є в тексті контекстуальний антонім до цієї лексеми?

2. Спишіть текст, дотримуючись орфографічних норм. Поясніть написання.

3. Випишіть з тексту дієслова і дієслівні словосполучення зі значенням "мовити". Визначте їх граматичні ознаки.

4. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

5. Чи поділяєте ви думку, висловлену Й.В.Гете? Як можуть і чи можуть співіснувати в мові "живі" слова і "сміття"? Славетний митець порівнює живу мову з чистим рівчаком. А з чим би ви порівняли "чисту", за висловом Гете, мову?

Підготуйтесь до дискусії з питання культури мовлення. Запишіть свої міркування після дискусії у формі твору-роздуму публіцистичного стилю. Доберіть до нього заголовок, епіграф.

Варіант VI

“Ви й уявити не можете, як ощасливили мене своїм чудовим перекладом. Прочитавши перші чотири сторінки, я побачив, яка гнучка, співуча у Вашому перекладі українська мова, ніби створена для геніальних гекзаметрів,” – писав Корній Чуковський відомому українському поетові-перекладачеві, письменнику з Житомира. Саме завдяки його таланту українці познайомилися з “Одіссеєю” та “Іліадою” Гомера, “Поетикою” Арістотеля, багатьма творами зарубіжної і російської класики. Справжнє його ім’я та прізвище – Микола Хомичевський, але світові він відомий під псевдонімом, що перегукується з назвою нашої найбільшої ріки (так її називали греки).

1. Назвіть псевдонім цього славетного перекладача. Підготуйте невелике повідомлення “Відомі українські перекладачі”.
2. За словником іншомовних слів з’ясуйте значення виділеного слова. Запишіть відомі вам лексеми цієї тематичної групи. При потребі скористайтеся тлумачним словником, “Словником літературознавчих термінів” (Лесин В.М., Пулинець О.С., К., 1971).
3. Вишишіть з тексту епітети. Які особливості семантики цих слів зумовлюють їх образність? Виконайте їх морфологічний розбір.
4. Проведіть невеликий експеримент. За 1-2 хвилини запишіть усі означення, що спадуть вам на думку, до словосполучення “українська мова”. Порівняйте свої записи із асоціаціями ваших товарищів. Укладіть разом статтю до словника асоціативних означень, розташувавши усі означення за частотою їх називання учасниками експерименту.
5. Спробуйте свої сили в перекладі на українську мову художнього тексту з російської чи білоруської мови. Наприклад, віршів “Мама” А.Барто, “Камарык” В.Карпечанки (у кн.: Бондарчук Л.І. Методику підказує текст: навчальний посібник – Тернопіль: Мальва –ОСО, 1001, с.34-35).

Варіант VII

Про що йдеться?

1. Замість крапок поставте потрібні слова із синонімічного ряду. Чи можлива взаємозаміна кожного із синонімів? Обґрунтуйте відповідь. Яке із слів, на вашу думку, є домінантою синонімічного ряду, тобто стилістично нейтральним і семантично найширшим? Визначте стилістичну маркованість синонімів. В яких словосполучннях дібрачі вами слова вжиті в переносному значенні?

Родинне ... ; ... справжнього кохання; туристські пісні біля ...; горить ... в печі; сліди ... на лісовій галявині; палають ... на полонинах; диму без ... не буває; підливати масла у ...; знести ... і мечем; чужими руками ... загрібати; грatisя з ...; між двох...; пройти ... і воду; дихати ... (Вогнище, полу́м'я, багаття, вогонь, ватра)

2. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *вогнище, полум'я, багаття*.

В якому зі слів кількість букв і звуків:

- а) одна;
- б) букв більше, ніж звуків;
- в) букв менше, ніж звуків.

3. Виконайте морфемний розбір слова *вогнище*, визначте спосіб його творення. Порівняйте це слово за стилістичним забарвленням зі словами *селище, явище, носище, дідище*. *Як ви вважаєте, всі ці слова містять у своєму складі однакові чи омонімічні морфеми? Відповідь поясніть.

4. Назвіть граматичні ознаки слів синонімічного ряду. Яке з них вживався тільки в однині? Поставте запропоновані слова у такі граматичні форми і поясніть правопис відмінкових закінчень: Р. одн., О. одн., Р. мн.

5. Вишишіть зі "Словника синонімів української мови" інші слова цього синонімічного ряду. Використайте їх у творі - розповіді або описі на основі власних вражень на одну із тем: "Туристськими стежками", "Осінні барви".

Місце, а також особливості використання комплексних завдань у дидактичному процесі визначаються викладачем залежно від змісту й характеру теми, мети навчальної діяльності, форм її організації (фронтальної, групової чи індивідуальної; самостійної чи колективної) тощо.

Систематичне і цілеспрямоване використання активних прийомів роботи зі словом, зокрема комбінованих тренувальних вправ, на різних етапах навчальної діяльності дозволить зробити процес набуття лінгвістичних знань, умінь і навичок цікавим, сприятиме формуванню мовленнєвої культури, комунікативної компетенції майбутніх педагогів.

Семеренко Г.В.

Дієслівні синоніми як джерело збагачення словникового запасу школярів і засіб удосконалення їх мовлення

Чим більше у мові синонімів, тим вона багатша, тим більше в ній можливостей для вираження думок і почуттів. "Словник синонімів української мови" в двох томах нараховує близько 9 200 синонімічних рядів. Така щедра синоніміка говорить про те, що українська мова належить до високорозвинених мов.

Використання синонімів виявляє рівень мовної культури людини. Якщо для звичайного носія мови культура мовлення є бажаною, то для вчителя вона є обов'язковою. Тому при підготовці майбутніх фахівців